

Втікаючи від окупації Маріуполя

Я приїхала в Маріуполь 17 лютого допомагати татові. Він захворів, мав ускладнення після бустеру, високу температуру та напади лихоманки. Планувала провести тут пару тижнів, поки не одужає, тому зворотного квитка не брала¹.

Після повідомлення про татову недугу я страшенно нервувалася. Шукали з чоловіком лікаря в Маріуполі, підняли на ноги рідних, дізналися про всі приватні лікарні міста (зокрема ті, що мають сайти). Отримала повідомлення від лікаря, якого вдалося запросити до тата (військовий український лікар), що легені більш-менш в нормі. Двоюрідна сестра купила ліки. Але я все ж таки вирішила їхати. Виявилося, що поїзд є і 17-го числа прибуває рано-вранці, тож я встигаю на свої онлайн-заняття о 08:30. Я взагалі збиралася в лютому до тата: в нього нормальний wi-fi, і можна працювати онлайн. Купила квиток в інтернеті, зібрала речі (включно із тривожною валізкою та томом «Соціології» Петра Штомпки) – сумка виявилася завеликою. У новому телефоні ще не встановила Gmail, згадала про це вже в машині, дорогою до вокзалу. Значить, треба роздрукувати квиток в касі. До відходу поїзда лише 15 хвилин, у довідковій квитки не роздруковують, до каси черга, а я маю дістати комп'ютер та продиктувати номер із більш ніж 10-ти цифр. Жінка попереду погоджується мене пропустити, але касирка має якісь ускладнення з принтером і йде. Я чекаю, згадую про сервісний центр, біжу туди, поруч водій таксі несе мою сумку (перший раз у житті попросила про це). Кажуть: покажіть QR код у комп'ютері провідниці – цього достатньо. Ще з десяток сходинок униз, декілька десятків метрів чомусь напружено порожнім тунелем, сходинки догори – і я біля свого вагону. Ось уже заносу сумку всередину й видихаю.

Дорогою було напрочуд спокійно: порожнє купе, навіть маску не треба вдягати. Молода провідниця звертається українською мовою.

Поїзд прибував удосвіта, о 04:25. Звичайний ранок, обтяжений передчуттям побачити хворого тата наживо, не телефоном почути.

¹ Вказані в тексті дати відповідають часу події, а не запису.

15 хвилин погриміти колесами валізи по новому асфальту біля вокзалу, піднятися сходами, ще трохи розтщеним асфальтом провулка та вулиці – і я у дворі.

У Харкові ще сніг лежав, а в Маріуполі сухо, сіро й тепло: південь, весна.

Звуки та голоси

Записувати в зошит про події я почала 25 лютого.

08:16 – вибух ближче, ніж учорашній, легкий дзвін вікон. 10:35 – ще один.

Саме звуками й голосами війна підходила до мене. Бо слова... Батько за день до промови Путіна сказав: «Буде війна»; мій чоловік у Харкові вранці 24-го побачив з вікна розриви снарядів з боку Белгорода й подзвонив... Слова до мене не доходили.

27 лютого, 07:50 – звуки обстрілу... 07:51 – ще вибух... 07:54 – далеко... стріляють тривалими чергами з моря.

2 березня – близько першої години ночі був звук, дуже сильно та близько. Здавалося, над самим дахом пролетіло. У настінному годиннику брязнула пружина. І ще був хруст – тепер ясно, що це вікно: залізничка в замку виламала пластик... Вибух чувся об 11:10...

13:04 – вибухи далеко; 14:04 – сильно, близько, розрив; 14:14 – хлопок далеко; 14:14 – ще; 14:25 – ще; 15:30 – стріляють; 17:47 – канонада зі сходу; 17:58 – знову; 18:26 – дивний звук: ніби газовий пальник запалили; 19:55 – далеко, великі важкі вибухи; 21:34 – два вибухи поспіль; 23:07 – три вибухи далеко; 23:15 – вдалині два вибухи; 23:15 – дванадцять... дванадцять далеко на сході; 23:28 – один, два, три, чотири, п'ять вибухів ближче.

І ще один день є записи вибухів протягом години. Так військові дії відчувала у старому центрі Маріуполя на початку березня людина, яка не є обізнаною у військовій справі та живе у приватному секторі:

3 березня, 04:20 – одинадцять вертикальних, глухо; 04:40 – дванадцять вертикальних; 05:03 – як феєрверк, ближче; 05:17 – один, два, три феєрверки; 05:20 – канонада; 05:21 – один і два, три; 5:30 – один... два... три (схожі на попередні звуки, але з певним інтервалом); 5:33 – (вибухи чуються) тривало; 05:44 – (малюю дві стрілочки праворуч догори із проміжком – намагаюся передати відчуття напрямку руху снарядів); 5:45 – (малюю стрілочки горизонтально праворуч).

Записи обстрілів не є регулярними. Вони були першою реакцією на неординарність ситуації, незвичність перебувати в місці, де стріляють чи наявна інша небезпека для життя. Швидко стало зрозумілим, що всі постріли та вибухи неможливо зафіксувати. Не вистачало військових знань, аби назвати різні види звуків, а описувати було занадто довго. Далі в зошиті залишилися записи щодо дуже сильних чи нових звуків.

4 березня, 13:02 – страшенної сили вибух, близько, над самими дахом... Під час вибуху знову відчуття, що летіло прямо над головою. На

мансарді щось упало й задзвеніло (декоративна емальована тарілка). Потім усе затихло, і я пішла дивитися. Снаряд зруйнував сусідній будинок, його внутрішню частину. Він загорівся, зараз уже майже згас. З вікна кухні видно розтритий паркан, з вікна дитячої кімнати – шматки шифера на землі і як догорає туалет.

Це було те влучання, через яке у спальні впала люстра. Я про це писала на фейсбуці. Тоді ж я побачила вирву від першого влучання біля згорілого тепер сусідського дерев'яного туалету.

Мінометні постріли мають металевий, чіткий та дзвінкий звук. Що це був міномет, мені потім сказали знайомі, які облаштували підвал п'ятиповерхового будинку на протилежному боці вулиці. Стріляли, як я тепер розумію, від нас, чотири рази по дев'ять-десять пострілів. Це було посеред ночі, я сиділа на підлозі на своєму матраці в центральній кімнаті (в нормальні часи тут була вітальня), в абсолютній темряві. Кожен постріл розривав повітря десь поруч, а через темряву стіни, сусідський сад, тротуар, дорога – усе, що було між ними і мною, – зникало. Я перебувала безпосередньо поруч із пострілами, абсолютно беззахисна.

У повній тиші та повній темноті після пострілів виникли інші звуки. Хтось намагався відкрити вікно ззовні, я чула виразні звуки колупання пластику. Це вікно сараю, прибудованого до дому і сполученого з кухнею через двері. Потім стали колупати щось залізне – це замок сараю. Згодом я виразно почула, як двері відчинилися і декілька гучних кроків пролунали сараєм. Щось гучно впало на підлогу – мабуть, якісь татові знаряддя чи інструменти. Іще звуки, які важко було ідентифікувати, але я майже бачила цих людей усередині сараю. Від них мене відділяли троє дверей, які легко відчинити. Коли звуки стихли, я вже не змогла заснути. Вранці тато перевірів сарай – той був замкнений. Найімовірніше, сусідська кішка відчинила пластикову квартиру старого вентилятора, але, нічого їстівного не знайшовши, пішла... Мародери до татового будинку завітали вже за півтора місяця.

Пізніше до звуків обстрілів додався звук літака. Він летів зі сходу. Звук наближався, потім певний час лунав над нами, пролітав далі у західному напрямку. Потім кидав десь свою бомбу. Було чути вибух і гул літака у зворотному напрямку. Так само поведився і гвинтокрил. Перший гвинтокрил я побачила 10 березня. День був яскравий, із високим чистим небом після нічного морозу. Обстріли зранку були інтенсивнішими та різноманітнішими, ніж раніше. Я бачила літаки, які дуже високо «розбиралися між собою». Потім з'явився гвинтокрил, обстріляв одне місце, потім інше, потім когось біля моря – і полетів у бік Їська. Після цього (десь о 2-ій дня) запала тиша – довга, приємна, обнадійлива. Серед інших згадок про вертоліт у щоденнику: *«Прілітав вертоліт. Скинув щось два рази й полетів».*

Коли обстріли стали регулярними, з'явився також звук церковних дзвонів, які попереджали про небезпеку обстрілу. Він вчувався зі східного напрямку, з Лівого берега. Але міг бути й із церкви на проспекті

Нахімова. Днями здавалося, що церква дзвонить безперервно. Я прокидалася з цим звуком у вухах, і вже важко було виокремити реальний дзвін від уявного.

Мені казали: якщо чуєш вибух – значить, снаряд у тебе не влучив, ти жива, і це добре. Однак, сама думка про можливість такого попадання для мене була несумісною з існуванням. Чутний здалеку літак – це потенційне пряме влучання. Опинитися так близько до закінчення свого життя для мене було нестерпним.

На відміну від мене, птахи в нашому саду не боялися пострілів. Особливо горобці, що цвірінькали, намагаючись зігрітися на сонці. Горлиці прилітали й сиділи навколо годівниці. Якось прилетіла велика сойка. Я стояла під стіною сараю, намагалася впіймати сонячне тепло, а сойка сиділа на дереві, крутячи своєю великою головою. Птаха поводитися як завжди, як до війни.

Силу й відстань обстрілів також можна виміряти певними звуками або сигналами. Так дзвенять одна об одну банки з наперед набраною водою. Голоси людей – отже, немає електрики і не працює дзвінок; якщо хтось прийде до нас, то їм треба буде кричати або стукати у вікно (скло-пакети ще були цілі).

Що буває під час війни: родинні історії

Мамині батьки у війну 1941–1945 воювали, татові були в евакуації на Уралі. Прабатьки з татового боку були в окупації в Маріуполі. Згадки про це прийшли до мене з усвідомленням теперішньої перспективи для міста.

«Ми горілого хліба не їли», – сказала моя прабабуся своїй доньці після її повернення з евакуації з Уралу. Йшлося про те, що вони обмінювали свої речі на муку та інші продукти харчування. Згадуючи про це, я починала подумки оцінювати перспективу обміну наявних у будинку речей на картоплю чи олію. Інші питання, які поставали тут: де саме такий обмін може відбуватися, як туди потрапити без машини та громадського транспорту, як відстояти своє право на такий обмін – залишалися без відповіді. Чоловіки з підвалу будинку навпроти їздили на ринок (центральный був тоді ще цілий, тільки зачинений), якось домовлялися, привозили звіди продукти, які купляли за гроші. Тобто ця перша сімейна історія про війну залишалася на майбутнє.

Друга історія, яку ми пригадали з татом, була про часи громадянської. Вони тоді жили майже на гавані, на декілька кварталів нижче від нашого будинку. Вікна виходили на вулицю, ікона ще висіла на своєму місці, та її лампадка почала блимати: або олія закінчувалася, або гніт прогорів. Вечоріло, вдома були тільки жінки й діти. Неочікувано гучно відчинилися двері – й у кімнату зайшов солдат із гвинтівкою в руці. Він був дуже розлючений: виявляється, світло від цієї лампадки було видно аж із берега моря, а її блимання здавалося сигналом до когось. Це була

історія про те, що під час війни мирні жителі опиняються між ворожими сторонами, і безневинна річ чи жест можуть стати небезпечними.

Третя історія від прабабусі про німецьку окупацію була така: поки вони переховувалися в підвалі свого будинку, прийшли німці і забрали меблі. Декілька стільців, стіл, щось іще. Було дуже страшно сидіти в підвалі й чути, як чужі люди зі зброєю ходять твоїм помешканням і про щось розмовляють чужою мовою. Якби прадідусь був удома, могла би статися трагедія, бо він був людиною рішучою і свого віддавати не любив. Прабабуся вела себе мудро і стримано. Вони дочекалися, поки німці пішли, піднялися до кімнати, а там знайшли розписку з переліком взятих предметів. Тобто під час окупації люди зі зброєю мають необмежену владу, зокрема й над речами, які я звикла вважати своїми чи нашими. Документ не зберігся, бо перебування в окупації не є досвідом, яким треба пишатися (і який влада буде схвалювати).

Загалом про війну не розказували. Тепер я розумію, що про неї частіше мовчали. Наприклад, про те, що чоловіків-греків (бабуся з татового боку – з маріупольських греків) не брали в армію. А коли розказували, то це найчастіше виглядало як дорікання. Мені ставало соромно за себе, за свою незадоволеність життям чи незграбність. «Як можна жалітися на щось, коли люди пережили таке?» – звучало в моїй дитячій голові. З іншого боку, радянський телевізор, що соціалізував мене разом із бабусею та батьками, казав, що найстрашніша й найголовніша війна закінчилася нашою перемогою, а іншої не буде.

Ресурси зникають

26 лютого я купила в АТБ стільки продуктів, скільки змогла донести у двох великих пакетах, розплатилася картою. Напередодні батько не зміг зняти гроші через великі черги до банкоматів, тож готівки в нього практично не залишилося. Що я купила: дві пачки рису, пачку булгуру, заморожені овочі, дві пачки заморожених пельменів, літр олії, сосиски, дві упаковки сиру, вершкове масло, дві упаковки шинки, десяток яєць, два пакети крабових паличок. Дешевої крупи вже не лишилося, хлібні полиці були порожні, треба було чекати невідомо скільки. Також закінчилося печиво та все, що можна їсти сухим і холодним.

Доволі скоро стало зрозуміло, що разом із макаронами, сіткою цибулі, парою кілограмів картоплі та гречки, які були до мого приїзду, це всі наявні ресурси харчування. І їх треба берегти, розтягувати. Такий досвід у мене вже був на початку 1990-их, за часів інфляції. Також берегти продукти й витратити ощадливо було постійною практикою в моєму радянському дитинстві, і образ бабусі, безпосередньо пов'язаний із цим місцем, із цим домом, допомагав. У щоденнику є два списки, датовані 7 і 8 березня: «що ми з'їли сьогодні» та «опис продуктів». Третього кроку, який би завершив процедуру, – розрахунку кількості днів до закінчення продуктів – я так і не зробила. Не вистачало сміливості й сил.

Електроенергія, світло. Вперше світла не стало 2 березня, коли був перший приліт у сусідський двір. Але потім електрика знову з'явилася. Тато до цього майже зник: старий район, старі мережі, вже декілька років відкладене відновлення проводки в будинку. Важливо, що відсутність світла означала відсутність тепла, бо газовий котел мав електронне управління. А березень прийшов із нічними морозами та снігом. Немає електрики – немає зв'язку, бо навіть стаціонарний телефон, номер якого я пам'ятаю все своє життя, працював від зарядки, не кажучи про мобільні та wi-fi. Відповідно немає зв'язку – відсутня інформація ззовні. У приватному секторі відчуваєш себе як на острові. Остаточно світла не стало 4 березня, після другого прильоту в сусідський двір, але, можливо, ці явища й не пов'язані.

Газова плита за відсутності електрики (останнім часом тато використовував електричну плитку) стала й джерелом тепла та світла ввечері. Одразу перерахувала наявні коробки сірників. Газу не стало 7 березня, після тієї жакливої мінометної ночі. З одного боку, відсутність газу була логічною, бо інтенсивність обстрілів мала позначитися на цілісності газопроводу. Але з іншого, – відсутність газу вимагала набагато радикальніших змін у побуті для продовження існування. Готувати їжу в каміні на мансарді було татовою порадою. Він навіть казав, що багато людей не мають такої можливості, ходив запрошувати родичів за три квартали від нас. Але їхній дім після близького влучання залишився без вікон, і вони переїхали «на підвал» в інший район міста. Підніматися на мансарду треба 11 височенними сходишками, відповідно всі продукти, посуд, воду треба теж піднімати. Як тримати каструлю для супу над вогнем каміну? Як її виймати з вогню? Скільки часу і дров буде потрібно для приготування супу? Ці питання були дуже важкими. Але вже 8 березня я смажила в каміні яєшню, а 14 на вимогу батька – оладки (з мого походу в магазин залишилася сметана, а муку я знайшла в буфеті). Страшним виявилось інше: вікно мансарди виходить прямо на схід, на Азовсталь. І, коли починається обстріл, у мансарді почувалось дуже небезпечно, ніби наближаєшся до пострілів і снарядів, а хочеться бути від них якомога далі. До речі, два рази я бачила, як щось летіло в напрямку до нас, але влучило в інший будинок.

Вода. 25 лютого я набрала води з-під крану в усі пластикові пляшки, які знайшла в домі. Добре, що тато любить газовані напої у дволітровій пластиковій тарі. У скляні банки понабирала води з фільтру. Ще за пару днів набрала води у ванну. Це була одна з перших порад щодо поводження в нових військових умовах. Цю воду використовували для змивання туалету та миття посуду. Поки питна вода в посудинах не закінчилася, ми сперечалися з батьком, що будемо робити далі. Я говорила, що треба йти на криничку. Це природне джерело води, яке ще в позаминулому сторіччі місцевий підприємець облаштував для масового використання. Криничку згадувала бабуся: там вони набирали воду, поки до будинку не провели водогону. Я навіть думала: нарешті побачу, як вона

выглядає. Однак іти туди було доволі далеко (три квартали нашою вулицею вниз, а потім іще ліворуч пару кварталів), і страшно робити це під час обстрілів. Але люди туди ходили. 11 березня я виглянула з-за воріт: ішов сніг, догори вулицею посередині дороги йшов чоловік з тачкою із двома п'ятилітровими пляшками води. Він був вдягнутий по-зимовому, хутряна шапка й піднятий комір, ішов нешвидко, але в одному ритмі. Летів повільний колючий сніг. На асфальті всюди валялися шматки дротів, якісь уламки та дрібні рештки бетону чи цегли. Ця картина для мене означала, що не треба очікувати змін на краще. Тато не хотів відпустити мене на криничку, пропонував набирати воду з погреба, ґрунтову воду. Літом батько використовував її для зрошення городу. 13 березня ми стали її пити після потрійної фільтрації та подвійного кип'ятіння. Декілька разів ці процедури призводили до того, що вода ставала геть непрозорою: можливо, під час нагріву в каструлю потрапляв попіл з каміну. Але й прозора вона була гіркою.

Обстріли фізично прив'язали мене до дому та двору. У перших числах березня на сайті «Укрзалізниці» поїзд Маріуполь-Рахів іще існував, близькі радили сходити на вокзал за 15 хвилин від дому. Але я не чула звуків поїздів і не могла вийти з двору через страх опинитися безпосередньо під обстрілом чи біля ушкоджених будинків. Останній раз я виходила з дому 7 березня, ходила до родичів за три квартали. Це здавалося можливим, бо йшла з одного конкретного місця в інше. Тоді я дізналася, що газу немає ні в кого. Вулиця перед краєзнавчим музеєм була вся вкрита склом. Якись чоловіки залазили через паркан «Нової пошти» й витягували дерев'яні щити. Жінки з великими пакетами йшли в напрямку від розбитих дверей «Єви». Напередодні батько бачив на проспекті двох абсолютно голих юнаків із надписами «мародер» на спинах. Трохи пізніше, коли перерви між обстрілами майже пропали, я пару разів ходила до знайомих у підвал дому через дорогу. Один із двох під'їздів п'ятиповерхівки залишився майже неушкодженим. Уявити собі вихід в місто, аби дізнатися, що відбувається навколо, не було сміливості.

Коли не стало світла, ми почали вимикати телефони. Вмикали їх тільки для дзвінка, перевірки, хто дзвонив, читання повідомлень та соцмереж. Я перевіряла кількість заряду: 4 березня – телефон 45%, комп – 25%. Телефон та інтернет були критично важливі не тільки для мене (мої чоловік, донька, друзі, колеги поза межами Маріуполя, бо вже понад 30 років я живу в іншому місті), а й для батька. 11 березня зникла мережа «Водафон», номерів на інших операторах у нас не було, і я залишилася без зв'язку. Тобто без можливості дізнатися, що відбувається поза межами двору, саду, кварталу. Заряд у телефоні можна було спробувати поновити: 5 березня заїхав родич із міцним павербанком, «на підвалі» будинку навпроти був генератор. Тобто доти питання було в моїх власних зусиллях та їх ефективності. Повне зникнення мережі ніби стало знаком, що від мене тут уже нічого не залежить.

Батько знайшов старий китайського виробництва маленький приймач та батарейки. Тож зі всіх джерел інформації залишилося FM-радіо з Донецька. За структурою мовлення воно нагадувало радянське «Радіо Маяк», під звуки якого я виросла в цих самих стінах. Теж новини через кожні півгодини та музика у проміжках. Тексти новинних повідомлень були квазіінформативними (наприклад, кількість кілограмів гуманітарної допомоги, розданої людям у Сартані). Переважно це були пряма мова очільника ДНР, дорікання «Заходу», звинувачення України, обіцянки скорого завершення «спецоперації» й перспективи економічної співпраці з Херсонською областю, заклики до українських військових скласти зброю. Але згадки про Зеленського означали, що він принаймні живий. Музика у проміжках була нестерпно одноманітною: пісні у чоловічому виконанні, про загиблих друзів та невірних жінок. Загалом ворожість, образа, ресентимент – за змістом, слабка підробка – за формою. Дізнатися щось можна було тільки в інших людей, яких ми практично не бачили. Трохи надії додавала думка про родичів, що зараз мешкали у трьох кварталах від нас, але це тривало тільки чотири дні. Зі щоденника 12 березня: *«Весь світ десь далеко і є недосяжним»*.

Перший тиждень міський голова Маріуполя двічі на день чи один раз увечері робив брифінг, який я дивилася в телеграм-каналі міської ради. Ці відео й зараз доступні в мережі. Оперативна обстановка в місті, життєзабезпечення, транспорт, лікарні та кількість постраждалих. Обстріли району «Восточний», перелік укриттів, безплатний проїзд у комунальному транспорті. Пізніше йшлося вже про відновлення зруйнованого комунального господарства, гуманітарну допомогу, заплановану евакуацію. Стан мера змінювався, знаходити слова йому ставало дедалі важче. Але головним його повідомленням для мене була наявність української влади в місті. Після невдалої евакуації 5 березня й остаточного зникнення зв'язку стало очевидним, що все, у чому я звикла покладатися на закон та державу, залишається незабезпеченим. Будьхто зі зброєю, фізично сильніший за мене або просто більш поінформований ставав загрозою.

Відчуття безпеки всередині будинку прискорено зникало. Чоловік телефоном ще в лютому вмовляв піти у бомбосховище через дорогу. Але спочатку я перемістила своє спальне місце в кімнату з меншою кількістю вікон. Потім перенесла матрац на підлогу у вітальні, вікно там завісила товстою шторою та заклала подушками. Тато спав у кімнаті з двома вікнами, але в кутку на дивані. Я завісила вікна шторами заради світломаскування. З цієї ж метою закрила картоном скло кухонного вікна. Познімала з полиці над татовим диваном усе, що могло впасти від вібрацій і вибухової хвилі. Скотчу в магазині вже не було, а того, що знайшла в тата, вистачило на укріплення третини склопакетів. Кожен крок із переведення будинку у військовий стан викликав спротив батька: він казав, що по мирних жителях не стрілятимуть. Мій власний спротив вірити у реальність війни минув після влучання в сусідський двір та відвідуван-

ня підвалу бомбосховища в домі через дорогу. Але тут страх допомагає активності. Я облаштувала для сидіння частину погребу, не зайняту водою. Фактично це були тільки сходи. Завісила покривалами прохід, щоби було не так волого, завісила іржаві залізні полиці з порожніми скляними банками, які нагадували про колишні бабусину, а потім мамину консервацію. Принесла стілець для сидіння, він хитався на нерівній кам'яній підлозі. Певний час у погребі обстріли відчувалися трохи слабшими, звуки – віддаленішими. Із початком важких бомбардувань, коли дім постійно здригався, підвал перестав давати відчуття захищеності. Стіна сараю могла впасти на мене справа, а з іншого боку була вода.

Щоденна рутинна

Активність фізична обмежується світлою частиною доби, тобто приблизно з 6-ої ранку до 6-ої вечора. Решта часу спливає майже в повній темноті. Батько лягає на своєму дивані й читає книжку за допомогою налобного ліхтарика або слухає радіо. Я лягаю на своєму матраці у вітальні, намагаюся заснути, а коли обстріли стають нестерпними, іду в погріб.

Імо двічі на день: сніданок та обід. На обід я варю суп, на сніданок – кашу й чай. Поки був газ, я пила гарячу воду. Приготування їжі перевела в режим максимальної економії, хоча розуміла, що продукти все одно закінчатся. Суп варила на воді з пельменів, залишки каші йшли в суп. Моркву для супу я різала маленькими кубиками. У погребі знайшлася трилітрова банка солоних огірків, які мама закривала свого останнього літа одинадцять років тому. Вони виявилися придатними до вживання, тільки трохи м'якими. 12 березня я поклала в суп останню скибку шинки. Із подрібненим солоним огірком це був суп, який нагадував розсольник. Ще готувала суп, схожий на борщ, із подрібненим буряком. 8 березня була яєшня, засмажена в каміні на решітках. Зосередженість на питанні ресурсів мала позитивні результати: я згадала про порошок какао, який залишився з минулого мого приїзду. Додала до рису й отримала майже шоколадний десерт.

Рутинізації зазнали не тільки дії із життєзабезпечення (приготування їжі, пошуки одягу, відповідного до поступового зниження температури в домі, облаштування місця для сну, заготівля дров і запасання водою), а й написання щоденника й описування обстрілів. 10 березня я вирішила писати у щоденник тільки про вчорашні події¹. По-перше, це тренує пам'ять, дає відповідні завдання увазі. По-друге, те, що було вчора, уже не зміниться. А ще – щоби не наврочити: тільки-но почнеш писати «зараз тихо» – як починаються постріли. Поступово виникла звичка дивитися на годинник, коли від пострілу прокидаєшся вночі, або він був дуже близько, або дуже сильний. Пізніше, коли я почала ховатися в погребі, то брала з собою бездротову лампу (коли батарея в ній сіла – свічку й запальничку) та годинник. Ці речі я тримала разом у коричневому

пакеті, який клала біля свого ліжка та брала з собою в погріб, дорогою вдягаючи татову дублянку. Можливість відслідкувати тривалість переживання, мабуть, давала певну ілюзію контролю за власним життям.

Декілька перших днів обстріли вкладалися в певний розклад: нічні, ранкові, денні, вечірні. Тиша між ними відчувалася як перерва чи відпочинок. Можна було навіть запланувати якусь власну активність – приготування їжі, туалет чи облаштування будинку. Поступово перерви зникли, влучання чи джерела вогню відчувалися ближче, вибухи ставали сильнішими. У щоденнику з'явилася рубрика «режим обстрілу»:

9 березня – стріляють безперервно нерегулярно з 4-ої ранку. То один з відлунням, то декілька з віялом звуку за ними, то важкий або декілька дуже близько.

11 березня – вночі три обстріли. Близько 22:00, 01:00 та 03:00.

12 березня – обстріли практично цілий день, різні та інтенсивні. Літак швидко й низько пролетів, я сиділа за столом у кухні, все захиталося.

13 березня – уже до 7-ої стали стріляти невпорядковано і близько, ніби на паралельній вулиці.

15 березня – стріляє та бухкає з 02:00 ночі. По-різному. Іноді дуже близько, ніби на паралельній вулиці. У повітрі дим та пил, запах гуми, що горить.

18 березня – учора був жахливий день. Обстріл жорсткий, близько, важкими, дім трясеться. ... Нічний обстріл був дуже страшний.

Повсякчасний моніторинг небезпеки: прислухаєшся до звуків обстрілів, їхньої віддаленості чи близькості й сили. Точніше, не прислухаєшся, а відчуваєш їх. Відповідно робиш висновки: продовжуєш різати моркву та картоплю для супу, ідеш надвір відмикати хвіртку на день та замикати на ніч, або перебираєшся у вітальню й пробуєш пересидіти обстріл, або береш коричневий кульок і йдеш у погріб. Слідкуєш за простором дому: на підвіконні з'явився крупний пил – значить, насипалося з тріщини над вікном (скло у вікнах було ще цілим).

Зразком пристосованості й організованості були люди з будинку через дорогу, які облаштували підвал. Я була там двічі «в гостях». У підвалі було тепло, вхід облаштований завісами й освітленням (світлодіодна стрічка, здається). Люди організувалися й розподілилися за завданнями та ролями. Навіть побіжного погляду було достатньо, щоби це побачити. Декілька чоловіків і жінок стояли надворі біля під'їзду, ще один чоловік чергував біля бутилів із водою на сходовому майданчику, хтось у самому підвалі розкладав продукти на столі під лампою, більшість мешканців сиділи чи лежали на матрацах, диванних подушках, розкладачках чи на підлозі. Як сказала мені знайома, продукти приносили в кого що було, зібрали гроші, машиною їздили на базар за харчами, на криничку по воду. Я приходила поміняти цибулину на картоплину для супу. У тата був невеличкий запас цибулі. Але знайома віддала мені три картоплини, знайдені в холодильнику (її квартира тоді була неушкодженою), зі словами: «У нас складчина, у нас усе є». Біля однієї з уцілілих квартир поставили генера-

тор, заряджали телефони. Їжу готували на вогнищі у дворі біля під'їзду. Пізніше вже на мангалі, що набагато зручніше, бо не треба нахилятися. Здебільшого мешканки підвалу під час мого відвідування сиділи або лежали на матрацах на підлозі. Було декілька дітей. Коли приходила вдруге, принесла дитячу книжечку – котрась дитина мені подякувала. «На підвалі» мені сказали, що можна дзвонити з «Київстару». 16 березня мені там підтвердили, що величезний чорний дим пожежі йшов від драмтеатру.

Відсутність газу позначилася на потребі у дровах. Люди стали обривати з дерев на вулиці кору, рубати сухі дерева. Характерний звук сокири було чути навколо нашого двору. У тата був певний запас дров, але камін ніколи досі не використовували так інтенсивно й утилітарно – переважно для задоволення. Спочатку я наполягла на визначенні наявного обсягу дров у сухому сховищі. Потім перенесла ті, що були заготовлені й лежали в саду, у сарай. Вони мали бути збережені та висушені. Якась деревина знайшлася в сараї, але потребувала подрібнення. Батько приніс козли для пиляння дров, якими вони користувалися ще з моїм дідом у 1940–50-ті роки (опалення було вугільним, а деревина потрібна для розпалювання). Ця міцна конструкція зі сталевих двотаврів знову була в роботі.

Їдучи до Маріуполя в лютому, я збиралася викладати онлайн. Взяла з собою том «Соціологія: аналіз суспільства» Петра Штомпки для мого курсу «Соціологія для спеціальності “Соціальна робота”». У четвер 24 лютого дивним здавалося не проводити заняття. Але вже скоро рівень тривожності не давав зосередитися на жодному тексті. Батько читав: художню книжку, потім щось технічне, потім знов художню. Ділився зі мною враженнями та критичними зауваженнями, іноді на моє прохання читав уголос. 14 березня я почала читати Штомпку. Визначила таке завдання: кожен день читати розділ та писати тестові питання за ним. На підвіконні батькового кабінету була майже ціла пачка паперу А4. 20 питань до одного розділу вкладалися на один аркуш із двох боків дрібним почерком. Серед іншого важливою була тема про моральний зв'язок. Сприймати її було важко, це потребувало певних зусиль. Бо безпечний простір умоглядних побудов здавався надто віддаленим від мене зараз. Але те, як Штомпка виводить мораль із соціальності, визначаючи моральний зв'язок як соціальний, побудований на довірі, лояльності, взаємності та солідарності, було *«сильно і круто»*, як я тоді написала.

Наступним етапом мого пристосування до обставин мало бути перенесення зібраних для виїзду власних речей в якесь місце поза домом на випадок, якщо стіни не витримують вибухових хвиль.

Емоції та тілесні відчуття

Зі щоденника: *9 березня – як я радію ранку зараз!*

Приїхавши в Маріуполь, я хвилювалася за батька, за його стан здоров'я. Треба було дізнатися про доступні тут медичні послуги, навчи-

тися ними користуватися; зорганізувати харчування й інші побутові питання; налаштувати новий простір для дистанційного викладання, зокрема привчити близьких поводитися певним чином протягом моїх онлайн-занять. Загалом ці завдання я реалізувала, навіть вдалося влаштувати аналіз крові на дому, що для батька було дуже незвичним. Знайшовся навіть час зустрітися з подругою, яка перебувала тут у відрадженні. Гуляли вечірнім містом. Ілюмінація на проспекті Миру через туман виглядала загадково й романтично. У телефоні також лишилося фото Азовстальської водної станції з новими пірсами, сучасно обладнаним майданчиком для споглядання моря та порту.

Відчуття перших двох днів війни – це шок і подив разом із роздратованістю та гнівом. Моя уява та свідомість чинили спротив, не погоджувалися визнавати реальність повномасштабного вторгнення. Але стрімкі зміни в навколишньому фізичному просторі не залишали місця для незгоди та гніву. Ще в п'ятницю, здається, я дивилася обнадійливе відео з мариупольського вокзалу про відправлення поїздів за розкладом. Дівчина у відео казала, що їде з рідного міста майже з порожніми руками, з одним наплічником, бо «не хоче тут ДНРу». Певний час в мене була надія, що все це закінчиться швидко. На думку спадали словосполучення на зразок «шестиденна війна». Поступове наближення ознак війни безпосередньо до мене, до мого місця перебування, до мого тіла перемикало увагу. Тобто поступово розрив між уявленням та дійсністю зменшувався. Маю на увазі власні уявлення про неможливість для мене опинитися всередині війни. А я опинилася в епіцентрі бойових дій.

Потім прийшов страх. Я боялася померти зараз, потрапити під завали будинку. Боялася мародерів, людей зі зброєю з РФ та ДНР і загалом – незнайомих, які можуть бути сильнішими за мене фізично та з непередбачуваною поведінкою за цих обставин.

На початку березня похолодало, були нічні морози. За відсутності світла в домі не стало гарячої води та опалення. Будинок поступово втрачав тепло. Спали в одязі під декількома ковдрами та в головних уборах. Визначити температуру повітря в кімнаті було неможливо, бо звичайних термометрів не залишилося, а електронні не працювали. Ми постійно перевдягалися в тепліший одяг. Я змінила теплий халат поверх штанів і светра на батькову термобілизну, штани та три светра, один більший за інший. Із переходом на приготування їжі на вогні руки ставали темними від сажі. Відмивати її у холодній воді не вистачало сил і бажання. Поступово температурний режим став таким, що для комфортного існування потрібно було або рухатися, або лізти під ковдру чи вдягати щось хутряне й важке. Ранкові гігієнічні процедури ставали ще коротшими. Волосся я ховала під шапкою, потім знайшла мамин пуховий берет. Останній раз в Маріуполі мила голову 15 березня, після більше ніж двох тижнів. Обмеження гігієнічних процедур протягом тижнів дають відчуття, як багато в них задоволення. Але треба знайти сили й час між обстрілами, аби зігріти воду, спустити окріп із мансарди у ванну

кімнату, незважаючи на холод, роздягтися, а потім іще сушити волосся біля вогню. Дуже приємно також було помити ноги.

Холод та страх під час обстрілів примушують тримати тіло повсякчас напруженим. *3 березня, 12:21. Обстріли – зовнішня загроза – примушують мене знерухомитися, застигнути, зачаїтися, обмежити фізичний рух.* У людей, наскільки я бачила, виробляється специфічна постава. Тіло зібране, шия втягнута, кожної хвилини людина готова присісти чи «згрупуватися». Пересування по відкритих ділянках, наприклад, перехід через дорогу, відбувається швидко, великими кроками. Ти подумки ніби перебігаєш між відносно безпечними точками, але й там не можеш розслабитися. Від постійного напруження виникають м'язові зажими, біль у спині. З початком важкого бомбардування, коли будинок почав здригатися, виникло відчуття тілесної спільності з домом. Він був моїм головним фізичним захистом, екзоскелетом, хоча й великим та невідомої міцності. Відповідно завдана йому шкода відгукувалася моїми емоційними реакціями.

Відчай підступав час від часу. Переважно це відбувалося в затишся між обстрілами. Пригнічувало усвідомлення, що я є «гарматним м'ясом» і не в змозі самотійно цей стан змінити. У відповідь виникало відчуття провини перед близькими, які не радили їхати в Маріуполь (батько), або радили виїжджати поки ще ходили поїзди (чоловік). Але відчуття себе слабкою та неспроможною не допомагає триматися, робити денну рутину, постійно відстежувати ступінь небезпеки. І коли мала сили, то придумала таке: *я в поході – непередбачуваному, небезпечному, із вичерпними ресурсами та невідомою тривалістю.* Батько був більш оптимістичним: він порівнював стан на початку війни з першими тижнями своєї строкової служби в армії вкінці 1960-их років: незвична й неприємна підпорядкованість іншій волі, логіка якої не є тобі цілком відомою та зрозумілою.

Під час другого попадання в сусідський двір упала люстра в колись маминій кімнаті. Я реально була в шоці (без лапок). Тілесно відчувалося, що в мене немає рук – така собі метафора безсилля й відчаю. Немає сил навіть різати моркву для супу. Але немає і сил читати та розуміти щось. Треба сказати, що ця люстра зберігалася в родині з дорадянських часів. Вона складалася із трьох плафонів та двох низок тонких скляних підвісок. Якщо їх обережно торкнутися, вони видавали приємний дзвін. У часи радянського товарного дефіциту (коли я саме росла в цьому домі) вона виглядала шикарно та загадково. Коли я дитиною дивилася на неї, бачила інші – кращі – світи, а бабуся сиділа під нею за накритим оксамитовою скатертиною столом. Тепер люстра лежала на підлозі, розтрощена. З іншого боку, це означає, що був час затишся, аби відстежити цей відчай та пірнути в нього.

Постійне перебування у напрузі разом із поганим харчуванням призводить до поступового знесилення. Треба розраховувати й берегти сили, щоби виконувати повсякденну рутину, берегтися від обстрілів. У

перші два тижні війни я вигадала правило: одне важливе діло на день, окрім необхідного. Під ділом я мала на увазі світломаскування, укріплення вікон, утеплення спального місця, перенесення дивану, бо на підлозі спати холодно. Ще сил має вистачити на те, аби вибратися з-під завалу, якщо будинок не витримає ударної хвилі або якщо я залишуся живою в разі прямого попадання. Тому полежати, особливо в затишші – це головний відпочинок та задоволення. Від зменшення об'єму їжі я поступово втрачала вагу, це було видно по одягу. Але відчуття голоду не було критичним.

Люди. Спроби евакуації

Поступово настало усвідомлення, що події розгортаються в бік погіршення – краще не стає. Наша мобільність містом була обмежена через обстріли та страх вийти на вулицю. Ми опинилися майже в повній ізоляції. Порівняно з багатоквартирними будинками, у приватному секторі завжди треба докласти зусиль, щоби побачити людей, поспілкуватися. Сусіди або живуть в іншому ритмі життя, або зайняті своїми справами в оселі чи на городі. До найближчого магазину декілька кварталів пішки. Усі ці можливості з початком війни зникли. Не можна не тільки побачити, а й подзвонити чи написати знайомим. Найсильніше бажання – аби поруч опинилися люди, бажано знайомі і близькі, але можна й просто безпечні люди – такі ж, як я. Побачила їх у черзі на евакуацію 5 березня.

Про невдалу спробу евакуації маю детальний допис у щоденнику від 6 березня, який додаю.

Вчора лягла близько 8-ої, написала чоловікові, як мені шкода, що не послухалася його, говорила з дочкою. І плакала.

5 березня – перша спроба гуманітарного коридору. Встала рано, випила теплої води, зробила фізичні вправи, приготувала їжу на день, поїла. Батько встав пізніше. Близько 10-ої відкрила Телеграм у телефоні. Евакуація, збір біля драмтеатру об 11-ій годині. Нічого незрозуміло, батько їхати відмовляється, але я зібралася, вдяглася, взяла на пам'ять порцелянового хлопчика, залишила батькові грошей. Передзвонила братові, що батько не хоче їхати. Прощалася назавжди... На вулиці – люди з порожніми пляшками йдуть по воду, машини їздять. Хоча десь чути постріли. На Грецькій вулиці їхали жигулі, із заднього вікна стирчала кришка домовини. У мене тільки речі – ані води, ані їжі.

Біля театру люди, їх стає дедалі більше, приватні машини заповнили майже всю площу попереду, але автобусів немає. Ті, хто на машинах, стоять по периметру площі, а зліва, з боку ресторану, черга піших. Вона тягнеться вздовж усієї бокової стіни театру. Я прохожу і стаю на кутку. Поступово за мною виростає довга черга.

Постояла, роздивилася, перевірила телефон. Багато людей мені написали... Я скучила за людьми. Жінка із собачкою попереду, рудий юнак позаду мене. Собачка увесь час скигдила. Її хазяйка, звертаючись до лю-

дей поруч, вибачалася й пояснювала причини. Що біля 60-ої школи йшла по вулиці, а в людину поруч влучив снаряд, і та впала. Люди, що підходили, ставали в чергу. Хто не міг стояти, сідали на лави вздовж алеї... Потім прийшов рішучій та схвильований чоловік у формі чорного кольору та скочувався розходитися. У його словах чулося, що тут залишатися небезпечно. Сказав, що будуть їздити військові машини з гучномовцями й сповіщати про евакуацію. Дуже швидко людей навколо не стало. Я подумала, чи почую я гучномовця з моєї вулиці? Навряд чи. Зайшла у під'їзд будинку знайомих неподалік. Під'їзд був такий чистий, нічого не лежало й не стояло зайвого, тільки вказівнику бомбосховище. Посиділа трохи на сходах, трохи відпочила й пішла додому... Довелося стукати батькові у вікно палицею. Віддала йому статуетку. Поїла супу й лягла. Незабаром стало зрозуміло, що сьогодні нічого не буде.

Про зелені, чи гуманітарні коридори почула за день-два до цього. Хоча не було світла, мобільна мережа ще працювала. Я вмикала телефон тільки для перевірки повідомлень та новин. Щодо коридору, то така ідея виглядала логічною: треба евакуювати населення з місця бойових дій. Але надходили також і панічні повідомлення, що коли мова про зелений коридор, то насправді вже не розбирають, де військові, де цивільні.

Про маршрут евакуації та перелік місць збору повідомляли в телеграм-каналі міської ради та в інших. Окрім драмтеатру, вказували ще дві локації: стадіон «Ильчовець» на Нахімова та райадміністрація на Металургів. Рекомендовано було прийти в місце збору об 11:00 та чекати на прибуття автобусів. Коли я прийшла до драмтеатру й побачила кількість людей, то подумала: це скільки ж треба автобусів? Далі почала уявляти собі, як люди намагатимуться потрапити в автобуси і яка під час цього виникне тиснява. Непокіли звуки пострілів, що було чути повсякчас. Далеко й нечасто, але чути. Це не було схоже на згадуваний у повідомленнях про евакуацію «період тиші». Як наважитися їхати в автобусі, якщо навколо будуть постріли? Що робити, якщо дорогою автобус спіткає обстріл? Чи зможу я продовжити шлях пішки? Стоячи в черзі біля драмтеатру, я дивилася на людей навколо, раділа їм, але й думала про те, що, можливо, не всім нам вдасться виїхати. Військовий у чорній формі поставив крапку в цих роздумах. Обіцяні ним військові машини з гучномовцями, що інформують про евакуацію, виглядали так само нереально, як і автобуси, яких ми не дочекалися. Ввечері в телеграмі я прочитала повідомлення міського голови. Він писав, що траса, по якій був запланований маршрут евакуації, зруйнована внаслідок обстрілу. Те саме сталося і з автобусним парком.

Ідучи до драмтеатру 5 березня, я зрозуміла, що потрібно брати з собою воду та якусь їжу. І вдягти зимові черевики, а не нові осінні. І похвалила себе за рішення взяти стільки, скільки зможу нести в руках. Це був результат третього чи четвертого раунду складання речей. Почалося із «тривожної валізки» ще наприкінці січня в Харкові. Документи, ліки, девайси, зарядки тощо. Потім я збиралася, ідучи до Маріуполя в

середині лютого. На початку березня я зрозуміла, що треба залишити більшість речей, нібито пожертвувати. Тому й не буду їх тут перелічувати. Батько виїжджати зі мною відмовився. Це місце надає йому набагато більше впевненості, ніж мені. Він сказав: «Коли я один, мені нічого не страшно». Я відчувала найглибший за цей час розпач та відчай. Написала повідомлення доньці, щоб не повторювала моїх помилок, виїжджала за кордон. Інша частина мене думала, що треба знайти людей, які допоможуть виїхати мені.

Ще однією можливістю я не скористалася вже за власним рішенням. Дехто, зокрема моя родичка із синами, виїжджали в Ялту. Вони вже з'їздили туди й назад. Перевірили, що це можна зробити відносно безпечно. Вони бачили багато людей, що йшли з міста пішки. Тому виїхати машиною разом із сусідами видавалося правильним рішенням. Головне, що там не стріляли, було тільки чути стрілянину з Маріуполя. Але Ялта була під ДНРом, і я не поїхала. Страшно було уявити перевірку документів чи будь-яке інше зіткнення з не українськими військовими. Окрім безправності жінки з окупованої території, я боялася також непередбачуваності та підступності цих людей. Цей страх мабуть був другим після страху прямого попадання снаряда в будинок.

Мене вивезли 18 березня. Це сталося завдяки моєму чоловікові, його друзям – автомобілістам і волонтерам, та неймовірно сміливій жінці. Ірина виїхала із Дніпра на день раніше на автівці, заповненій дитячим одягом та іншою гуманітаркою. У Мангуші машину мало не відібрали на блокпосту, тому ми їхали іншою дорогою.

Рано-вранці 18 березня я почула з двору, як хтось кричить наші з батьком імена. Цю людину я бачила вперше. Щоб я не сумнівалася, вона дала мені послухати голосові повідомлення від чоловіка й від доньки. Я востаннє перепитала тата щодо рішення не їхати зі мною, вдягла куртку, взяла рюкзак та сумку з документами й комп'ютером. Через декілька хвилин, ми з Іриною були вже на вулиці. За два дні до того бомбили драмтеатр. Зараз наші відстрілювалися вже в самому центрі міста. Їхати треба було низом, Приморським бульваром. Ірина скомандувала мені показувати їй дорогу. Загалом ми мали виїхати з міста, пройти російські блокпости, перейти зону зіткнення, а там уже до Запоріжжя та Дніпра. Потім ми поїхали по інших людей з Приморського району, яких теж треба було вивезти. Впоперек вулиці стояв тролейбус, на землі валялися дроти й уламки. Люди біля хрущовок розводили вогонь на мангалі. Ірина залишила їм одяг та їжу, упаковувала речі новоприбулих у багажник. На задньому сидінні машини було двоє жінок, чоловік і два хлопчики. Сім'я з двома дітьми була тутешньою, а жінка прийшла з Лівого берега до знайомої. І ми поїхали з Маріуполя в напрямку Портовського.

На виїзді з міста була велика черга. Праворуч від дороги дачі, де поміж будинками по садках бігали собаки та ходили російські військові. Ліворуч – поле. Людей із джипа перед нами перевіряли дуже ретельно, молодого чоловіка примусили роздягнутись до пояса. Старший чоловік

в окулярах та дві жінки стурбовано ходили навколо машини. У заповненому до верху багажнику було видно клітки з кроликами. Чоловіка з нашої машини не викликали.

Інструкція щодо проходження блокпоста: сидіти тихо і спокійно, віддати паспорти, питань не ставити, самим не починати розмову, чекати. Говорила з військовими тільки водійка. Вони дивилися прописки в паспортах. Це були дні зелених коридорів, тому Ірина сказала, що вивозить людей із Маріуполя. Далі їхали на Мелекіне, Азовське, Ялту, Юр'івку. Пересувалися переважно полями вздовж посадок по твердому ґрунту. «Ось для чого слугував мороз усі два тижні березня», – думала я. Інші говорили, що бачили міні біля дороги в полі, але я не бачила.

В Урзуфі зробили зупинку. Тихо, світить сонце. Добре встати, розім'яти ноги. У магазині поруч майже порожні прилавки, роздратовані продавчині, люди чекають хліба. Я купила апельсин. Приємно було це зробити вперше за останні двадцять днів. Відчуття, що ти на щось можеш гроші витратити, з людьми провзаємодіяти. На іншій зупинці ми чекали в Андріївці жінку з дитиною. Маріупольців зустріли родичі біля села Осипенко, і в машині звільнилося заднє сидіння. Жінки все не було, і я пішла до магазину. Звідти люди виносили такий красивий трикутний у перерізі сірий хліб. «Чи видно по мені, звідки я?» – думала я. Бо говорити вийшло тільки тихим скрадливим голосом. Небезпека бути під обстрілами ніби оточила моє тіло. І це яскраво відчувалося біля людей, які купували пшеничну крупу, розфасовану по два кілограми в тонкі пластикові пакети. Жінка так і не з'явилася, натомість після Андріївки ми підібрали хлопця-студента. Він уже другий тиждень вибирався з Маріуполя пішки.

Окрім замінованих полів та російських блокпостів, головна небезпека – зона зіткнення. Вона не має позначених кордонів, а обстріл на ній може розпочатися в будь-який момент. Блокпости були майже в кожному населеному пункті. В одному на високому старому кам'яному паркані було написано «русский военный корабль, иди нахуй», але останні два слова зафарбовані. Уже з Мелекіно присутність російських військ позначалася літерами Z на парканах чи вивісках. Військові на блокпостах були з білими пов'язками на правій нозі. Їхні руки були в сажі, поруч були палатки та вогнища. Під час перевірки на одному із блокпостів я побачила, як зліва на дорогу повертає легковик зі свинею у причепі. А солдат із блокпоста говорить: «Что ж ты нам везешь ее, такую худую?!». Велика черга була на блокпосту Токмака. Перевіряли декілька машин одночасно. Дивилися багажник, бардачок, перепитували звідки й куди.

Після Токмака на дорозі вже була російська військова техніка. Раніше ми тільки один раз бачили їх під Осипенко. Окрім, звичайно, згорілих залишків машин і, можливо, танків. Точно не пам'ятаю, а фото зі зрозумілих причин не робила. Інтуїтивно хотілося бути подалі від цих машин. Іноді вантажівка їхала дуже повільно й доводилося її обганяти. Мабуть, це було найсильніше у моєму житті переживання недовіри. Але

водночас я мала уособлювати «цивільне населення на зеленому коридорі». Зараз я розумію, що важливо було не асоціювати в той момент військових на блокпостах із тими, хто стріляв по Маріуполю.

В одному місці декілька людей стояли на узбіччі з пакетами в руках і махали ними в бік дороги. Це була їжа для людей із уже майже окупованого Маріуполя. Мірою наближення до зони зіткнення сідало сонце, машин, окрім військових, не було. У Василівці, в районі перехрестя з «НЛО», назустріч нам ішла транспортна колона в бік Маріуполя. Попереду – машина Червоного хреста, потім близько 15 автобусів та багато легкових машин.

Міст у Василівці був підірваний. Звернули праворуч й метрів за 300 стало зрозуміло, що треба було повернути ліворуч та їхати через яр. Хлопець на велосипеді сказав, що там міни, і погодився показати дорогу. Треба було розвернутися, а за нами вже йшло з десяток автомобілів. Далі – ґрунтовкою через яр. Внизу була машина ДСНС України і двоє людей у формі стояли й роздивлялися потік машин через яр. Потім ми в тій само послідовності автівок довго підіймалися на протилежний бік яру. І там уже були українські блокпости.

На нашому боці паспорти перевіряли тільки пару разів, один навіть перепитав у мене мою (харківську) прописку й відповів: «Вгадала!». Тепер ми радісно віталися з військовими на блокпостах. У Запоріжжі нас спрямували до логістичного центру для переселених осіб у приміщенні «Метро». Я помітила, що у військового, який регулював рух, руки чисті. Нас записали, і, оскільки притулку ми зараз не потребували, повернулися на трасу. Десь близько 10-ої вечора ми були під Дніпром.

Подяки

Цей текст також оприлюднено в авторському перекладі англійською мовою в збірці *Russia's War in Ukraine 2022. Personal Experiences of Ukrainian Scholars* (*ibidem-Verlag*, 2024; ISBN 9783838217574), яка була упорядкована дослідницями, викладачками Національного університету «Києво-Могилянська академія» Тамарою Марценюк і Тетяною Костюченко. Моя велика вдячність видавництву та редакторкам, які запропонували написати про досвід перших тижнів війни у Маріуполі. Ця робота була здійснена за підтримки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, програми «Scholars at Risk» Швейцарського національного наукового фонду (SNSF) та Університету Фрібургу (Швейцарія). Особлива вдячність Christine Bichsel (Університет Фрібургу) та Cecile Druey (Університет Берну), які зробили мою роботу у Швейцарії можливою.